

تأثیر جریان‌های تکفیری بر تمدن نوین اسلامی، پیامدها و راهکارهای مقابله با آن

۱. محمد معینی‌فر: دانشیار، دانشکده مذاهب کلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران

۲. عبدالواحد الهی‌نژاد: دانشجوی دکتری مذاهب کلامی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: a.v.elahinejad@gmail.com

چکیده

تمدن اسلامی، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین نمودهای شکوفایی فکری، فرهنگی و سیاسی در تاریخ بشر، از قرون اولیه اسلام رشد چشمگیری داشت؛ اما این رشد در مقاطع گوناگون با فراز و فرودهای متعددی مواجه گردید. بررسی عوامل دخیل در رکود یا شکوفایی تمدن نوین اسلامی، برای قرار گرفتن در مسیر احیای مجدد تمدن اسلامی و بررسی کارکرد جریان‌های تکفیری و نقش آن در افول تمدن نوین اسلامی، ضروری است. این پژوهش به شیوه تحلیلی-انتقادی، به بررسی تأثیر جریان‌های تکفیری بر تمدن نوین اسلامی می‌پردازد. یافته‌ها حاکی از آن است که جریان‌های تکفیری با انکار عقلانیت و اجتهاد و ارائه تفسیرهای افراطی، ظاهرگرا و سطحی از نصوص دینی، موجب تضعیف وحدت امت اسلامی و سرمایه اجتماعی مسلمانان، تخریب میراث فرهنگی، نفی گفت‌وگوی بین‌مذهبی، کاهش مدارای دینی و همزیستی و همگرایی و ایجاد اسلام‌هراسی شده‌اند؛ در نتیجه، چالش‌ها و آسیب‌های جدی در مسیر پیشرفت تمدن نوین اسلامی ایجاد کرده‌اند. در پایان این نوشتار، راهکارهایی برای مقابله با افراط‌گرایی مذهبی و احیای تمدن نوین اسلامی ارائه شده است.

کلیدواژگان: تکفیر، تمدن نوین اسلامی، افراط‌گرایی مذهبی، رکود علمی، سرمایه اجتماعی.

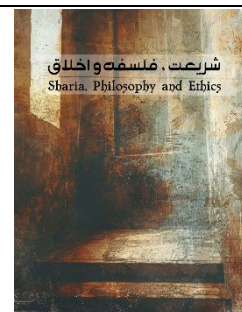
شیوه استناددهی: معینی‌فر، محمد، و الهی‌نژاد، عبدالواحد. (۱۴۰۴). تأثیر جریان‌های تکفیری بر تمدن نوین اسلامی، پیامدها و راهکارهای مقابله با آن. *شریعت، فلسفه و اخلاق*، ۳(۴)، ۱۷-۱.

تاریخ ارسال: ۲۸ مرداد ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۳ مهر ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۲۰ مهر ۱۴۰۴

تاریخ چاپ: ۱ آبان ۱۴۰۴

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

The Impact of Takfiri Movements on the New Islamic Civilization: Consequences and Strategies for Confrontation

1. Mohammad Moeinifar: Associate Professor, Faculty of Theological Religions, University of Religions and Denominations, Qom, Iran
2. Abdolvahad Elahinejad*: PhD Student in Theological Religions, University of Religions and Denominations, Qom, Iran

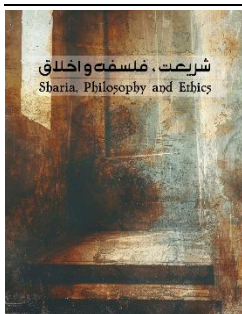
*Corresponding Author's Email: a.v.elahinejad@gmail.com

Abstract

Islamic civilization, as one of the most significant manifestations of intellectual, cultural, and political flourishing in human history, experienced remarkable growth during the early centuries of Islam; however, this development encountered numerous periods of decline and transformation across different historical stages. Examining the factors involved in the stagnation or flourishing of the new Islamic civilization is essential for restoring the trajectory of Islamic civilizational revival and for analyzing the function of Takfiri movements and their role in the decline of the new Islamic civilization. Using an analytical–critical approach, the present study investigates the impact of Takfiri movements on the new Islamic civilization. The findings indicate that Takfiri movements, through the rejection of rationality and *ijtihad* and by presenting extremist, literalist, and superficial interpretations of religious texts, have weakened the unity of the Islamic Ummah and the social capital of Muslims, destroyed cultural heritage, negated interfaith and inter-sectarian dialogue, reduced religious tolerance, coexistence, and convergence, and contributed to the spread of Islamophobia. Consequently, these movements have generated serious challenges and damages in the path toward the advancement of the new Islamic civilization. In the final section of this article, several strategies are proposed for confronting religious extremism and reviving the new Islamic civilization.

Keywords: *Takfir, New Islamic Civilization, Religious Extremism, Scientific Stagnation, Social Capital.*

How to cite: Moeinifar, M., & Elahinejad, A. (2025). The Impact of Takfiri Movements on the New Islamic Civilization: Consequences and Strategies for Confrontation. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 3(4), 1-16.

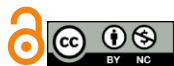

Submit Date: 19 August 2025

Revise Date: 05 October 2025

Accept Date: 12 October 2025

Publish Date: 23 October 2025

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

Islamic civilization emerged from a synthesis of revelation, rationality, ethical governance, social justice, and knowledge production, and its historical flourishing was closely connected to the ability of Muslim societies to integrate religious commitment with intellectual inquiry and institutional creativity. From its earliest formation in Medina, Islamic civilization developed not merely as a political order, but as a comprehensive civilizational project in which faith, law, morality, science, and communal solidarity interacted within a unified horizon. The intellectual foundations of this civilization were rooted in the Qur'anic emphasis on knowledge, reflection, justice, and human responsibility, while its historical expansion was supported by institutions of learning, jurisprudence, theology, philosophy, and social organization. In this regard, Islamic thought has never been limited to literal adherence to texts detached from reason; rather, its most enduring achievements were produced through the interaction of textual fidelity, interpretive discipline, and rational inquiry (5, 6). However, the historical trajectory of Islamic civilization also reveals moments of internal crisis, particularly where sectarian exclusivism, intellectual rigidity, and political instrumentalization of religion weakened the conditions of unity and creativity. Among these crises, Takfiri movements represent one of the most destructive phenomena because they transform theological disagreement into religious exclusion, reduce the plurality of Islamic traditions to a binary logic of faith and unbelief, and convert religious identity into a basis for violence. Such movements are fundamentally opposed to the rational and interpretive heritage of Islam, especially where they reject *ijtihad*, ignore historical context, and treat superficial readings of texts as absolute religious judgments (3, 4). The present study therefore examines the impact of Takfiri movements on the new Islamic civilization, focusing on their consequences for intellectual life, social cohesion, political authority, cultural heritage, and the global image of Islam.

The study adopts a descriptive–analytical method and relies on historical, theological, jurisprudential, and civilizational sources to examine the conceptual foundations and practical consequences of Takfir. The central premise of the research is that Takfiri ideology cannot be understood merely as a set of isolated extremist opinions; rather, it constitutes a reductionist religious discourse that redefines key Islamic concepts such as *tawhid*, *shirk*, *wilayah*, *bara'ah*, *jihad*, and divine sovereignty in an exclusivist and conflict-oriented manner. In this discourse, *tawhid* is often narrowed to a rigid and externalized doctrine, while many devotional, legal, or communal practices historically accepted within Muslim societies are interpreted as signs of deviation or unbelief. This approach weakens the hermeneutical depth of Islamic thought and replaces interpretive plurality with accusatory certainty. Classical Islamic scholarship, however, demonstrates that religious meaning requires attention to language, context, intention, legal maxims, and the purposes of revelation; ignoring these elements produces distortion rather than fidelity to religion (5, 6). The Takfiri method also undermines the mediating role of scholarly authority by dismissing established institutions of jurisprudence and theology, accusing scholars who resist extremism of compromise or disbelief. This rejection of scholarly continuity separates religion from the accumulated wisdom of Islamic civilization and makes religious judgment vulnerable to ideological manipulation. From this perspective, Takfir is not simply a doctrinal problem, but a civilizational disorder, because it disrupts the mechanisms through which Islamic societies historically sustained intellectual balance, social order, and ethical governance (1, 8).

Historically, the roots of Takfiri thinking may be traced to early sectarian conflicts, particularly the emergence of the Kharijites, who introduced a pattern of religious absolutism in which political disagreement was transformed into theological condemnation. This early model connected rigid textualism with violence and created a precedent for later forms of religious exclusion. In subsequent periods, theological and jurisprudential disputes among Islamic schools sometimes contributed to intellectual vitality, but when they were joined with political coercion, they became instruments of marginalization and suppression. Later, certain literalist and

exclusionary readings, especially those associated with harsh boundary-making between faith and unbelief, contributed to the conceptual background of modern Takfiri movements (3). Although classical debates often contained methodological qualifications and scholarly restraints, contemporary extremist groups frequently detach inherited concepts from their juridical and historical limits, turning them into ideological weapons. The modern forms of Takfiri extremism, visible in groups such as al-Qaeda and ISIS, expanded the scope of excommunication beyond specific theological disputes and applied it to entire communities, governments, scholars, sects, and even ordinary Muslims who did not conform to their worldview. This expansion reflects a radical break from the broader Islamic tradition, which emphasizes caution in judgments of unbelief, ethical restraint, and the preservation of communal unity (4, 7). By transforming religious language into a justification for organized violence, these groups have weakened the internal fabric of Muslim societies, damaged the credibility of Islamic discourse, and obstructed the possibility of a renewed Islamic civilization grounded in knowledge, justice, and unity.

The findings of the study indicate that Takfiri movements have produced multiple anti-civilizational consequences. First, they have contributed to the destruction of scientific, cultural, and historical infrastructures by targeting libraries, universities, research centers, manuscripts, shrines, mosques, and monuments that constitute the shared memory of Islamic civilization. Such destruction does not merely eliminate physical objects; it severs future generations from their historical continuity and weakens the cultural capital required for civilizational revival. Second, Takfiri violence has intensified Islamophobia by presenting a distorted image of Islam as irrational, violent, and hostile to coexistence. This image has been amplified in global media and has contributed to discriminatory policies, social suspicion, and the marginalization of Muslims in international contexts. Third, Takfiri ideology has weakened the unity of the Islamic Ummah by replacing shared religious identity with sectarian hostility, thereby redirecting intellectual, political, and economic resources away from development and toward internal conflict (2, 8). Fourth, these movements have contributed to scientific stagnation by attacking rational inquiry, discouraging philosophical and theological reflection, threatening scholars, and destabilizing educational institutions. Islamic civilization historically flourished through the integration of religious commitment with intellectual inquiry, and any movement that delegitimizes reason, suppresses scholarship, or destroys educational infrastructure directly undermines the foundations of civilizational progress (1, 6). Fifth, Takfiri movements have produced political decline by weakening state structures, provoking sectarian wars, inviting foreign intervention, and reducing the collective power of Muslim societies. Their actions have therefore made many Islamic societies more vulnerable to domination, dependency, and fragmentation.

The study further argues that confronting Takfir requires more than security measures; it requires a comprehensive intellectual, educational, theological, social, and political strategy. One essential solution is the revival of religious rationality and disciplined ijtihad. This means returning to the intellectual principles of Islam in a way that preserves fidelity to revelation while rejecting superficial, decontextualized, and violent readings of religious texts. A rational religious discourse must integrate Qur'anic interpretation, jurisprudential method, historical awareness, ethical reasoning, and the objectives of Sharia in order to prevent the reduction of religion to exclusionary slogans (4, 5). A second strategy is strengthening the discourse of rapprochement among Islamic schools. The civilizational revival of the Muslim world depends on the ability of different Islamic traditions to recognize shared foundations, institutionalize dialogue, and preserve diversity within unity. This does not mean erasing theological distinctions; rather, it means preventing differences from becoming instruments of hatred and violence. A third strategy is reforming educational structures in Muslim societies by introducing critical thinking, comparative theology, Islamic philosophy, history of civilization, ethics of disagreement, and the purposes of Sharia into religious and academic curricula (6, 10). A fourth strategy is expanding scientific cooperation among Muslim countries through joint research centers, academic

exchange, cultural collaboration, and transnational institutions committed to knowledge production and civilizational reconstruction. Such cooperation can reduce the social conditions in which extremism grows and restore the intellectual confidence of Islamic societies. Finally, the role of scholars, universities, religious institutions, media, and governments is central in producing a balanced discourse capable of resisting extremism while promoting unity, justice, knowledge, and coexistence (2, 8).

In conclusion, Takfiri movements constitute one of the most serious internal threats to the project of a new Islamic civilization because they weaken precisely those foundations upon which civilizational renewal depends: rationality, ijtihad, unity, knowledge, social trust, ethical coexistence, political stability, and cultural continuity. Their reductionist interpretation of religion has generated violence, sectarian fragmentation, destruction of heritage, scientific stagnation, political decline, and a distorted global image of Islam. The revival of Islamic civilization therefore requires a decisive transition from the discourse of exclusion to the discourse of reason, from sectarian hostility to Islamic solidarity, from intellectual rigidity to disciplined interpretation, and from destructive reaction to constructive civilizational participation. By reforming religious discourse, strengthening inter-sectarian rapprochement, rebuilding educational institutions, expanding scientific cooperation, and restoring the ethical and rational dimensions of Islamic thought, Muslim societies can overcome the destructive legacy of Takfir and recover their capacity to contribute actively to knowledge, justice, peace, and global civilization.

تمدن اسلامی با آغاز بعثت پیامبر اسلام (ص) از «مدینه النبی» پایه‌گذاری شد و با تأسیس حکومتی مبتنی بر وحی و آموزه‌های دینی، هم‌زیستی مسالمت‌آمیز اقوام و ادیان، و نهادینه‌سازی عدالت اجتماعی، به‌عنوان یکی از درخشان‌ترین مراحل تاریخ بشریت و پیشروترین تمدن‌ها، دستاوردهای بی‌بدیلی در حوزه‌های علم، هنر، سیاست و حکمرانی به بشریت عرضه نموده و قرن‌ها پرچم‌دار علم و فرهنگ در جهان بوده است. با گسترش علوم تجربی و تأسیس نهادها و مراکز علمی، آموزشی و پژوهشی همچون بیت‌الحکمه، کتابخانه‌ها، الأزهر، مدارس نظامیه، رصدخانه‌ها، مراغه، و پیش‌گامی مسلمانان در علوم ریاضی، پزشکی و نجوم، نقش دین در خردورزی، نوآوری و عدالت اجتماعی نمایان گردید (1, 2). دین با هم‌گرایی میان عقلانیت و شریعت، توانست چهارچوبی برای اداره جامعه بر پایه اخلاق و عقلانیت فراهم کند و چرخ‌های پیشرفت تمدنی را به حرکت درآورد.

تمدن اسلامی در قرون اولیه، به‌ویژه در دوران خلافت عباسی، شاهد شکوفایی عظیم علمی، فرهنگی و اجتماعی بود. در عصر حاضر نیز گرچه با تأسیس حکومت اسلامی در ایران، زمینه احیای تمدن نوین اسلامی فراهم گردیده است، با این حال، سیر تاریخی تمدن اسلامی، علاوه بر جلوه‌های پیشرفت، نشانگر بحران‌های عمیقی بوده است که بخشی از آن به بروز اختلافات شدید مذهبی و ظهور جریان‌های تکفیری بازمی‌گردد. تکفیر، به‌عنوان پدیده‌ای دینی و سیاسی، با حذف دیگران از دایره اسلام و فتوای مباح دانستن جان و مال آنان، زمینه ناامنی، تفرقه، نزاع‌های خونین و بی‌ثباتی اجتماعی را فراهم کرده و موجب تضعیف هم‌بستگی و سرمایه اجتماعی مسلمانان، تخریب میراث فرهنگی، نفی گفت‌وگوی بین‌مذهبی، کاهش مدارای دینی و ایجاد اسلام‌هراسی شده است؛ و در نتیجه، چالش‌هایی جدی در مسیر پیشرفت تمدن نوین اسلامی ایجاد کرده است. به بیان دیگر، شکل‌گیری جریان‌های افراطی به نام دین، ظرفیت‌های تمدن‌ساز امت اسلامی را از بین برده است. در این پژوهش، تأثیرات مخرب تکفیر و تفرقه مذهبی بر تمدن اسلامی، بررسی و تحلیل شده است.

روش پژوهش حاضر، توصیفی - تحلیلی است و از منابع تاریخی، کلامی و تمدنی برای تحلیل جریان «تکفیر» و آثار آن بهره گرفته‌ایم. داده‌های پژوهش نیز به شیوه کتابخانه‌ای گردآوری و تحلیل می‌شود.

اصول و دیدگاه‌های جریان تکفیر

جریان‌های تکفیری معاصر یکی از مناقشه‌برانگیزترین پدیده‌های فکری - مذهبی در جهان اسلام به‌شمار می‌آیند که با اتکا به خوانش‌هایی خاص، گزینشی و ایدئولوژیک از نصوص دینی و میراث سلفی، به تکفیر گسترده دیگر مسلمانان و مشروعیت‌بخشی به خشونت دینی روی آورده‌اند. این جریان‌ها با تولید منظومه‌ای مفهومی منسجم، اما تقلیل‌گرایانه، خود را یگانه تفسیر مشروع از اسلام معرفی کرده و سایر قرائت‌های دینی را انحرافی، بدعت‌آمیز یا کفرآلود قلمداد می‌کنند. در چنین چهارچوبی، تکفیر نه امری استثنایی، بلکه به‌مثابه تکلیفی شرعی و ابزاری عملی برای «پالایش» جامعه اسلامی تلقی می‌شود.

از حیث مختصات و ویژگی‌های هویتی و اجتماعی، جریان تکفیر بر نوعی انحصارگرایی دینی و خودبرحق‌پنداری استوار است. پیروان این جریان، خود را مصداق «فرقه ناجیه» دانسته و اکثریت مسلمانان، از جمله پیروان مذاهب فقهی و کلامی معتبر، را خارج از دایره اسلام حقیقی می‌دانند (3). این نگاه، به شکل‌گیری جهان‌بینی دوگانه‌ساز «ایمان/کفر» می‌انجامد که در آن، مرزهای اعتقادی جایگزین مرزهای اجتماعی و سیاسی می‌شود. قلمرو اسلام، صرفاً به حوزه نفوذ فکری و جغرافیایی جریان محدود شده و سایر جوامع اسلامی ذیل عناوینی چون «دارالکفر» یا «دارالشُرک» قرار

می‌گیرند؛ امری که مبنای نظری جهاد تهاجمی و خشونت فرادینی را فراهم می‌آورد (3). هم‌زمان، مرجعیت نهادهای سنتی دینی نفی شده و عالمان دینی به دلیل همراهی با حکومت‌ها یا پرهیز از تکفیر، به سازش کاری یا کفر متهم می‌شوند (4).

در سطح مفاهیم اساسی، گفتمان تکفیری بر بازتعریف محدودکننده توحید و شرک استوار است. توحید به ربوبیت و الوهیت تقلیل می‌یابد و هر عملی که به‌زعم این جریان با خلوص عبادت ناسازگار باشد، شرک تلقی می‌شود. از این منظر، توسل، شفاعت، زیارت قبور و حتی اطاعت از قوانین غیرمنصوص، نشانه خروج از توحید ناب دانسته شده و مرتکبان آن‌ها در معرض حکم کفر قرار می‌گیرند (3). اصل «ولاء و براء» نیز در خوانش افراطی تکفیری، به سازوکاری برای طرد گسترده دینی بدل می‌شود. ولاء صرفاً به اعضای جریان اختصاص می‌یابد و براء از همه غیرمفکران مسلمانان، تکلیف واجب شرعی قلمداد می‌شود. در این میان، عدم اعلان آشکار براءت نیز نوعی همسویی با کفر تلقی می‌گردد (3).

در تداوم این منطق، مفهوم حاکمیت الهی نقشی محوری در تکفیر ساختارهای سیاسی ایفا می‌کند. طبق این دیدگاه، هر نظامی که مبتنی بر قانون‌گذاری بشری باشد، طاغوتی و کافر است. این ایده که ریشه در اندیشه سید قطب دارد، به ابزار تعمیم تکفیر از حاکمان به نهادهای حکومتی و در نهایت به جامعه بدل می‌شود (3). قاعده «تکفیر بالمآل» نیز به گسترش این فرایند یاری می‌رساند؛ بدین معنا که نتیجه کفر آلود یک عمل، حتی بدون قصد فاعل، برای صدور حکم کفر کافی دانسته می‌شود (4).

از منظر رویکرد دینی و روش‌شناختی، جریان تکفیر بر ظاهرگرایی نص‌محور، نفی عقلانیت اجتهادی و تقابل با رویکرد مقاصدی استوار است. آیات قرآن بدون توجه به سیاق تاریخی، اسباب نزول و فهم جمعی عالمان، مستند احکام تکفیری قرار می‌گیرد. آیه «وَمَنْ لَّمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ...» در این چارچوب، مبنای تکفیر حاکمان مسلمان تلقی می‌شود (5, 6). هرگونه تأویل یا عقل‌گرایی، به‌ویژه در حوزه سیاست و صفات الهی، بدعت انگاشته شده و با استناد به آموزه «إمرار النصوص بلا تأویل» رد می‌شود (3).

در سطح ادله و توجیهاات فقهی، جریان‌های تکفیری با تفسیر گزینشی از قواعد فقهی، خشونت را مشروع جلوه می‌دهند. قاعده «الوسائل لها أحكام المقاصد» به‌گونه‌ای تفسیر می‌شود که اگر هدف، برپایی حکومت اسلامی مورد ادعا باشد، هر وسیله‌ای - حتی عملیات انتحاری و کشتار غیرنظامیان - مشروع تلقی گردد (4). این رویکرد، عملاً به تعلیق اصول بنیادین فقه اسلامی در باب حرمت نفوس و درء حدود منجر می‌شود.

از نظر تاریخی، اندیشه تکفیری به‌شدت متأثر از آثار ابن تیمیه و محمد بن عبدالوهاب است. ابن تیمیه با تشدید مرزبندی‌های اعتقادی و طرح نظریه «تکفیر معین» - مشروط به تحقق شروط و انتفاء موانع - زمینه‌های نظری این گفتمان را فراهم کرد، اما این نظریه در قرائت‌های افراطی بعدی از قیود علمی خود تهی شد (3). محمد بن عبدالوهاب نیز با پیوند دعوت دینی با قدرت سیاسی در پیمان درعیه، الگوی عینی تحقق اندیشه تکفیری در قالب حکومت را ارائه داد (3).

در مجموع، جریان تکفیر بر خوانشی انحصارطلبانه، نص‌محور و عقل‌ستیز از دین استوار است که با ساده‌سازی مفاهیم پیچیده کلامی و فقهی و بهره‌گیری ابزاری از نصوص، زمینه تکفیر فراگیر و خشونت شرعی‌نما را فراهم می‌کند. تبیین دقیق مختصات، مفاهیم اساسی، رویکرد دینی و ادله توجیهی این جریان، شرط لازم هرگونه تحلیل علمی و نقد فکری مؤثر نسبت به پدیده تکفیر در جهان اسلام معاصر است.

سیر تاریخی جریان تکفیر

تکفیر و تفرقه مذهبی همواره یکی از خطرناک‌ترین چالش‌های درون‌تمدنی در تاریخ اسلام به‌شمار آمده است. نخستین نمود بارز این پدیده با ظهور خوارج در دهه‌های آغازین تاریخ اسلام شکل گرفت؛ جریانی که با تکفیر امیرالمؤمنین علی (ع) و بخشی از صحابه به‌دلیل پذیرش ماجرای

«حکمیّت»، الگوی جزم‌اندیشی اعتقادی و خشونت دینی را وارد ساحت سیاست و دیانت اسلامی کرد و زمینه‌ساز مشروعیت‌یابی حذف فیزیکی مخالفان شد (3, 7). خوارج با تقلیل ایمان به ظواهر رفتاری و التزام صوری به نصوص، نخستین تجربه تاریخی پیوند «تکفیر» با «خشونت سازمان‌یافته» را رقم زدند؛ الگویی که در ادوار بعد، با صورت‌بندی‌های معرفتی متفاوت، تکرار شد.

در دوره‌های بعد، به‌ویژه در عصر عباسی، تنوع مکاتب کلامی و فقهی از یک‌سو و پیوند قدرت سیاسی با منازعات اعتقادی از سوی دیگر، زمینه تشدید سازوکارهای تکفیری را فراهم ساخت. گرچه منازعات میان معتزله، اشاعره، امامیه و اهل حدیث در اصل نشانه‌ای از پویایی فکری تمدن اسلامی بود، اما در برخی مقاطع تاریخی، با غلبه اقتدار سیاسی، به ابزار حذف دگراندیشان تبدیل شد. رخداد «محنه» در قرن سوم هجری، که طی آن خلفای عباسی با حمایت رسمی از مکتب معتزله، سایر جریان‌های فکری را تحت فشار قرار دادند، نمونه‌ای بارز از تبدیل اختلاف علمی به حذف اعتقادی و سیاسی است (4, 6).

از قرن هشتم هجری به بعد، با تقویت برخی قرائت‌های سلف‌گرایانه نص‌محور، جریان تکفیر وارد مرحله‌ای جدید شد. در این میان، ابن تیمیه حرّانی (۶۶۱-۷۲۸ق) به‌عنوان یکی از تأثیرگذارترین چهره‌ها در شکل‌گیری اندیشه تکفیری، نقش مهمی در بازتعریف مرزهای ایمان و کفر ایفا کرد. او در آثار خود، به‌ویژه مجموع الفتاوی، بسیاری از باورها و مناسک رایج در میان مسلمانان، از جمله توسل، استغاثه و برخی اشکال زیارت را ذیل «بدعت» یا «شرک» ارزیابی می‌کند و بر لزوم مرزبندی سخت‌گیرانه میان توحید و شرک تأکید می‌ورزد (3). هرچند وی به‌صراحت از تکفیر همگانی مسلمانان پرهیز می‌کند، اما چارچوب نظری‌ای که ارائه می‌دهد، به‌ویژه در باب بدعت و شرک، به‌صورت بالقوه ظرفیت تکفیر گسترده را در خود دارد؛ امری که با مخالفت جدی بسیاری از علمای اهل سنت در عصر وی مواجه شد (4).

در قرن دوازدهم هجری، محمد بن عبدالوهاب (۱۲۰۶ق) با تأثیرپذیری مستقیم از اندیشه‌های ابن تیمیه و شاگرد او ابن قیم جوزیه، این مبانی نظری را به‌صورت یک جنبش دینی - سیاسی سازمان‌یافته بازسازی کرد. وی در اثر محوری خود، کتاب التوحید، دایره شرک را به‌گونه‌ای تفسیر می‌کند که بخش قابل توجهی از اعمال و باورهای مسلمانان، به‌ویژه در میان شیعیان و اهل تصوف، مصداق «شرک اکبر» تلقی می‌شود (3). این خوانش، در پیوند با قدرت سیاسی آل سعود، به تکفیر گسترده مسلمانان دیگر، تخریب قبور و اماکن مقدس، و اعمال خشونت دینی سامان‌مند انجامید و به تدریج، یکی از منابع فکری اصلی سلفی‌گری افراطی در جهان اسلام شد (3, 4).

در عصر معاصر، با فروپاشی ساختارهای سنتی، ضعف دولت‌های ملی در برخی جوامع اسلامی و تشدید مداخلات قدرت‌های خارجی، گفتمان سلفی - تکفیری وارد مرحله‌ای رادیکال‌تر شد. گروه‌هایی مانند القاعده، داعش و دیگر شاخه‌های سلفیه جهادی، با گزینش حداکثری از متون ابن تیمیه و سنت وهابی و با قطع ارتباط این متون از سیاق تاریخی و فقهی‌شان، دایره تکفیر را به‌گونه‌ای بی‌سابقه توسعه دادند. این گروه‌ها نه تنها شیعیان و صوفیان، بلکه بخش گسترده‌ای از اهل سنت غیرهمسو را نیز خارج از دایره ایمان دانسته و با استناد به مفاهیم جهاد، ولاء و براء و حاکمیت، خشونت سازمان‌یافته را توجیه کرده‌اند (3, 4).

در مجموع، بسیاری از اندیشمندان معاصر، جریان تکفیر را صرفاً یک انحراف اعتقادی محدود دانسته، بلکه آن را پدیده‌ای ضدعقلانی، ضدتمدنی و ناسازگار با مقاصد شریعت ارزیابی کرده‌اند. از این منظر، اسلام تکفیری با نفی عقلانیت دینی، تعطیل اجتهاد و تقلیل دین به مجموعه‌ای از احکام صلب و خشونت‌محور، در تعارض بنیادین با روح قرآن و سنت نبوی قرار دارد. چنان‌که آیت‌الله جوادی آملی، تکفیر را «انحرافی عمیق از عقل و وحی» دانسته و آن را یکی از مهم‌ترین موانع تحقق تمدن نوین اسلامی معرفی می‌کند (8).

پیامدهای تمدن‌ستیزی جریان‌های تکفیری

۱. تخریب زیرساخت‌های علمی و موارث تمدنی

میراث تمدنی جهان اسلام شامل آثار معماری، نسخ خطی، مراکز علمی و نمادهای فرهنگی است که قرن‌ها هویت جوامع اسلامی را شکل داده‌اند. با این حال، جریان‌های تکفیری در دهه‌های اخیر با تفسیرهای افراطی از متون دینی، به تخریب گسترده میراث تمدنی اسلامی اقدام کرده‌اند (2). گروه‌هایی مانند داعش و القاعده با توجیه‌های مذهبی و قرائت‌های افراطی از دین، به تخریب آثار تاریخی، کتاب‌سوزی و نابودی نمادهای فرهنگی پرداخته‌اند که علاوه بر خسارات مادی، پیامدهای جبران‌ناپذیری برای تمدن اسلام داشته است (1). سوزاندن کتابخانه‌ها، مهاجرت نخبگان، و تعطیلی حوزه‌های فکری در مناطق بحران‌زده، عامل عمده رکود فکری و معرفتی جهان اسلام است (1). سوزاندن ده‌ها هزار جلد کتاب و نسخه خطی در کتابخانه مرکزی موصل در سال ۲۰۱۵ که از سوی یونسکو به‌عنوان «پاکسازی فرهنگی» توصیف شد (2). جریان‌های تکفیری با استناد به برداشت‌های افراطی از مفهوم «بت‌شکنی» و «جهاد ضد شرک»، به تخریب آثار تاریخی اقدام می‌کنند. برای مثال، داعش با استناد به احادیث ضعیف، بخش‌های عمده‌ای از شهر تاریخی پالمیرا (تدمر)، مجسمه‌های باستانی را از بین برد و در اقدامی نمادین - نظامی، مسجد جامع النوری در موصل را نابود کرد و با سوزاندن کتاب‌های کتابخانه موصل، هزاران نسخه خطی نفیس در آتش سوختند (7)؛ رویدادی که از سوی یونسکو «جنایت جنگی فرهنگی» توصیف شد (2). تخریب میراث تمدنی جهان اسلام توسط جریان‌های تکفیری، نه تنها بخشی از هویت تاریخی و فرهنگی اسلام را نابود کرده، بلکه موجب گسست تاریخی نسل‌های آینده از گذشته خود شده است و با نابودی میراث مشترک، روند گفت‌وگوی بین‌تمدنی را تضعیف می‌کند و امکان تعامل فرهنگی با دیگر تمدن‌ها را نیز کاهش می‌دهد (2, 9).

۲. اسلام‌هراسی و تخریب چهره جهانی اسلام

بررسی رابطه متقابل بین جریان‌های تکفیری و پدیده اسلام‌هراسی و تأثیرات آن بر انحطاط تمدن اسلامی، نشان می‌دهد که جریان‌های تکفیری از یک سو، با ارائه تصویری خشن و غیرعقلانی از اسلام، زمینه‌ساز گسترش اسلام‌هراسی در غرب شده‌اند (1) و از سوی دیگر، اسلام‌هراسی، به‌ویژه پس از حوادث ۱۱ سپتامبر، نه تنها به اعمال سیاست‌های تبعیض‌آمیز علیه مسلمانان در غرب منجر شده، بلکه به نوبه خود، زمینه را برای شکل‌گیری بیشتر گروه‌های افراطی و تکفیری فراهم کرده است (2, 8).

جریان تکفیر با ایجاد فضای تقابل تمدنی، به تقویت گفتمان افراطی در جهان اسلام انجامیده است و این اندیشه انحرافی، تأثیرات مخربی بر تمدن اسلامی داشته و موجب تضعیف جایگاه آن در نظام بین‌الملل شده است؛ به‌خصوص اقدامات خشونت‌بار گروه‌هایی مانند داعش و القاعده، در کنار روایت‌های معاندانه رسانه‌های غربی، تصویری مخدوش از اسلام در افکار عمومی جهان ارائه کرده‌اند (2). این تصویر مخدوش، نه تنها مشروعیت گفتمان عقل‌گرای اسلامی را در سطح جهانی تضعیف کرده، بلکه موجب اعمال سیاست‌های تبعیض‌آمیز علیه مسلمانان در غرب و انزوای تمدنی جهان اسلام نیز شده است (1). همچنین این فرایند موجب شده است که دستاوردهای درخشان علمی، فرهنگی و اخلاقی تمدن اسلامی - از قرون وسطی تا دوره معاصر - تحت الشعاع خشونت‌های جریان‌های افراطی قرار گیرد. در نتیجه، جهان اسلام از ایفای نقش فعال در نظام بین‌الملل بازمانده و تضعیف جایگاه تمدنی آن بیش از پیش نمایان شده است (2, 8). اقدامات خشونت‌آمیز گروه‌هایی نظیر داعش و القاعده، سبب شده تا در رسانه‌های جهانی، اسلام با تروریسم هم‌معنا و ظرفیت تمدن‌ساز اسلام در سطح بین‌المللی تضعیف شود. کاهش سرمایه‌گذاری‌ها و همکاری‌های مشترک اقتصادی بین کشورهای مسلمان و کاهش نفوذ بین‌المللی جهان اسلام در نظم نوین جهانی، از جمله آثار منفی رویکرد افراطی تخریبی جریان‌های تکفیری بر تمدن اسلامی است (1).

۳. تضعیف وحدت امت اسلامی

وحدت امت اسلامی همواره به عنوان شرط لازم برای شکوفایی تمدن اسلامی مطرح بوده است (2). اما در دوران معاصر، جریان‌های تکفیری با قرائت‌های افراطی از دین، تکفیر دیگر مذاهب اسلامی، ایجاد تفرقه مذهبی و قومی، نفی گفت‌وگوی درون‌اسلامی، مانع هم‌گرایی سیاسی و فرهنگی میان کشورهای اسلامی گردیده‌اند (8). در نتیجه، انرژی‌های فکری و مادی جهان اسلام به‌جای توسعه و شکوفایی علمی و هم‌افزایی تمدنی، صرف نزاع‌های داخلی شده و فرصت تعامل با جهان معاصر از دست رفته است (1, 8).

یافته‌ها نشان می‌دهد جریان‌های تکفیری با ایجاد گسست در امت اسلامی، ظرفیت‌های تمدنی جهان اسلام را به شدت کاهش داده‌اند (2, 8). این وضعیت موجب شده است که جهان اسلام نتواند در برابر چالش‌های معاصر از موضعی واحد عمل کند و در نتیجه، نقش تمدنی آن در نظام بین‌الملل تضعیف شده است (8). از طرفی، این تفرقه‌ها موجب هدررفت سرمایه‌های فکری و مادی جهان اسلام برای حل اختلافات داخلی شده است. در حالی که این ظرفیت‌ها می‌توانست در خدمت بازسازی و نوزایی تمدن اسلامی به کار گرفته شود، اما در نزاع‌های فرقه‌ای مستهلک شده‌اند (1). برخی از نظریه‌پردازان معاصر نیز تأکید می‌کنند که تکفیر، با نفی ایمان و دیگر مبانی و اصول مشروعیت‌بخش مسلمانان، به شدت پایه‌های وحدت امت را متزلزل و وفاق اجتماعی را تضعیف می‌کند. در تفسیر تسنیم آمده است: «تکفیر، خروج از دایره اعتدال و عقلانیت است و ثمره آن، تفرقه و تشّت است که وحدت اسلامی را می‌سوزاند و راه را برای سلطه بیگانه باز می‌کند» (8). «تکفیر، انکار توحید اجتماعی و سبب نفرت میان مسلمانان است که زمینه‌ساز سقوط تمدن اسلامی می‌شود» (8). از پیامدهای بارز جریان تکفیر، از بین بردن اساس تمدن اسلامی است. «تکفیر، انکار توحید اجتماعی و سبب نفرت و تفرقه در میان مسلمانان است و این تفرقه، اساس تمدن‌سازی را می‌سوزاند» (8). تضعیف وحدت و همدلی در بین امت اسلامی و رشد خشونت مذهبی، نه از اسلام اصیل، بلکه از تحجر و بدفهمی ناشی می‌شود. «آن‌که بدون اجتهاد به سراغ قرآن و سنت می‌رود، به جای این که فهم دینی بیاورد، خشونت دینی تولید می‌کند» (8). جریان‌های تکفیری با تحقیر عقل، حذف مذاهب، و تولید ترور مقدس، عملاً از درون، پایه‌های اخلاق و مدنیت دینی را تخریب می‌کنند و کارکرد آن، تمدن‌ستیزی و تهدیدی بنیادین برای تمدن‌سازی اسلامی است؛ زیرا تکفیر با حذف عقلانیت، شکستن وحدت امت اسلامی، و تولید خشونت و نفرت مذهبی، مسیر رشد تمدن اسلامی را دچار انحراف و انحطاط می‌کند.

۴. رکود علمی

رشد علمی از مهم‌ترین عوامل قدرت همه‌جانبه و زمینه‌ساز پیشرفت و تعالی تمدن است. حضرت امیر(ع) علم را محور قدرت و سلطنت دانسته، می‌فرماید: «العلمُ سلطانٌ، مَنْ وَجَدَهُ صَالاً، وَ مَنْ لَمْ يَجِدْهُ صَبِيلاً عَلَيْهِ» (7). علم، عامل اقتدار و قدرت است و موجب استقلال و فرمانروایی یک ملت می‌شود. ملت‌ها بر اساس این معیار، دو دسته‌اند: یا از قدرت علمی برخوردار و دارای اقتدار و استقلال هستند؛ یا به سبب بی‌بهره بودن از قدرت علمی، سلطه‌پذیر و وابسته‌اند. حذف دانشمندان به اتهام کفر، موجب سکون علمی و سلطه بیگانگان می‌شود. جریان‌های تکفیری در دهه اخیر با حذف فیزیکی دانشمندان، تأثیرات منفی بر رکود علمی جهان اسلام در برابر قدرت‌های خارجی داشته و موجب تسریع در روند انحطاط تمدن اسلامی و با ترویج اندیشه‌های ضد علمی، ایجاد ناامنی‌های گسترده، و تضعیف نهادهای آموزشی، موجب کاهش تولیدات علمی و فناورانه در جهان اسلام شده‌اند. در نتیجه، این وضعیت موجب افزایش وابستگی علمی و تکنولوژیک به غرب و در نهایت، موجب ضعف و رکود بیشتر تمدنی مسلمانان شده و خواهد شد.

رویکرد افراطی و غیراجتهادی جریان‌های تکفیری و مخالفت با علوم جدید به بهانه مغایرت با شریعت، تخریب مراکز علمی با حمله به دانشگاه‌ها و مؤسسات تحقیقاتی (1) و نادیده گرفتن دستاوردهای علمی تمدن اسلامی، رشد تمدن اسلامی را با انحراف جدی روبه‌رو کرده است. «حمله به اماکن مقدس مشترک میان مذاهب اسلامی و تخریب آثار تاریخی عراق، سوریه، لیبی و افغانستان، موجب کاهش توانمندی‌های تمدنی جهان اسلام

در عرصه‌های علمی، فرهنگی و سیاسی گردیده است» (2) و در سطح دانشگاهی، تضعیف همکاری‌های علمی و کاهش تبادلات دانشگاهی بین کشورهای اسلامی (1) را به دنبال داشته است.

جهان اسلام طی قرون اولیه، مرکز تولید علم، فلسفه و تمدن جهانی بود؛ با این حال، ظهور جریان‌های تکفیری، از جمله خوارج، سلفیه جهادی، و گروه‌هایی چون داعش و القاعده، همواره نه تنها به خشونت مذهبی دامن زده، بلکه نقشی اساسی در تضعیف نهادهای علمی، انحطاط فرهنگی و قطع پیوستگی تمدنی مسلمانان ایفا کرده‌اند (1). تفکر تکفیری، به جای ترویج عقلانیت و گفت‌وگوی علمی، با تحمیل ظواهر متون، اجتهاد و نوگرایی را طرد کرده است که این رویکرد، انجماد معرفتی و رکود تمدنی را در پی داشته است (1, 6).

تضعیف مراکز علمی، از جمله آثار جریان‌های تکفیری است که با تحقیر عقل و فلسفه، نهادهای علمی را منحط دانسته و علوم را چون منطبق، فلسفه، ریاضیات و کلام را «بدعت» قلمداد می‌کنند! این نگرش باعث بسته شدن مدارس علمیه و اخراج یا قتل اندیشمندان در دوره‌هایی چون خلافت عباسی متأخر و دوران معاصر شده است (1).

همچنین تخریب کتابخانه‌ها و آثار علمی، سوزاندن هزاران نسخه خطی در کتابخانه موصل توسط داعش در سال ۲۰۱۵ میلادی (2)، باعث نابودی میراث علمی چند قرن شد. از سوی دیگر، ناامنی ایجادشده توسط جریان‌های افراطی، موجب فرار مغزها، مهاجرت دانشمندان و تعطیلی دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی در کشورهای درگیر شده است. گزارش بانک جهانی (۲۰۲۰) تأیید می‌کند که کشورهای نظیر سوریه، عراق و افغانستان بخش بزرگی از ظرفیت علمی خود را از دست داده‌اند.

از جمله پیامدهای بین‌المللی رکود علمی ناشی از تکفیر، از بین رفتن تصویر علمی و انسانی اسلام در جهان، کاهش مشارکت دانشگاه‌های اسلامی در تولید علم جهانی، و وابستگی علمی فزاینده به غرب به دلیل نبود زیرساخت علمی داخلی است.

جریان‌های تکفیری نه تنها تهدیدی امنیتی، بلکه مانعی اساسی در مسیر پیشرفت علمی، فرهنگی و تمدنی جهان اسلام هستند. تداوم این جریان‌ها، آینده‌ای تاریک برای ملت‌های مسلمان رقم خواهد زد؛ مگر این که با ترویج اعتدال، احیای عقلانیت دینی، و بازسازی نهادهای علمی و فرهنگی، جلوی تکفیر گرفته شود.

تمدن اسلامی در اوج شکوفایی خود با تأسیس مراکز علمی‌ای چون «بیت‌الحکمه» و دانشگاه‌های قدیمی مانند «الأزهر» و «نظامیه»، پرچم‌دار پیشرفت علمی بود؛ اما در دوران معاصر، حملات جریان‌های تکفیری به این مراکز و تخریب فیزیکی ساختمان‌ها و آزمایشگاه‌ها و ترور اساتید و پژوهشگران (ترور ۴۷ استاد دانشگاه در عراق طی سال‌های ۲۰۱۴ تا ۲۰۱۶)، و تحریم فعالیت‌های علمی خاص (ممنوعیت آموزش برخی علوم در مناطق تحت کنترل طالبان)، چالشی جدی برای تمدن نوین اسلامی ایجاد کرده است.

۵. افول سیاسی

افول سیاسی و تمدنی جهان اسلام، از موضوعات و مسائل مهم مطالعات راهبردی معاصر است. یکی از عوامل اصلی این رکود، رشد جریان‌های افراطی تکفیری است که با حذف دگراندیشی، تحمیل تفسیر تک‌بعدی از دین، و اقدامات خشونت‌بار، بنیان قدرت سیاسی و تمدن‌ساز اسلام را سست کرده‌اند (2, 4).

جریان‌های تکفیری با قرائتی افراطی و انحصارطلبانه از اسلام، ضمن تضعیف ساختارهای سیاسی کشورهای اسلامی، زمینه‌ساز فروپاشی تمدنی و از میان رفتن اقتدار جهانی مسلمانان شده‌اند. بررسی‌های پژوهشی نشانگر این است که تکفیر، خشونت‌گرایی، تفرقه مذهبی و نابودی نهادهای مدنی، موجبات نفوذ دشمنان خارجی و فروپاشی حکومت‌های اسلامی را فراهم کرده است.

گروه‌های تکفیری با حمله به ساختارهای دولتی، فروپاشی ارتش‌ها، و ایجاد فضای بی‌ثباتی، موجب افول قدرت سیاسی جهان اسلام، ضعف دولت‌های ملی و نهادهای سیاسی در عراق، سوریه، افغانستان و لیبی شده‌اند. از طرف دیگر، این جریان‌ها با تکفیر فرقی اسلامی مانند شیعه، اشاعره، ماتریدیه و صوفیه، به اختلاف و جنگ‌های فرقه‌ای دامن زدند که به شدت منجر به تضعیف موقعیت سیاسی جهان اسلام در برابر قدرت‌های جهانی شد (2, 3) و ضعف دولت‌های اسلامی بر اثر خشونت‌های تکفیری، زمینه نفوذ و سلطه قدرت‌های خارجی را فراهم کرد. بحران داعش در عراق و سوریه، نمونه بارز این مداخلات خارجی است.

تضعیف نقش سیاسی کشورهای اسلامی در سازمان‌های بین‌المللی، و بی‌اعتمادی جهانی به تمدن اسلامی، از جمله پیامدهای عملکرد گروه‌های تکفیری در سطح بین‌المللی است.

جریان‌های تکفیری با خشونت، تک‌صدایی و تفرقه‌افکنی، سهم عمده‌ای در افول سیاسی و انحطاط تمدنی جهان اسلام دارند.

۶. سلطه‌پذیری

در حالی که آموزه‌های اسلام بر استعلائی مسلمانان و عدم سلطه‌پذیری تأکید دارد، جریان‌های تکفیری با افکار و رفتار اشتباه خود موجب وابستگی‌های متعدد و نیاز روزافزون به واردات فناوری، کاهش تولیدات علمی و سقوط رتبه کشورهای اسلامی در شاخص‌های علمی، و تضعیف استقلال فکری مسلمانان بر اثر الگوپذیری علمی از غرب شده‌اند؛ در نتیجه، این روند نادرست باعث افزایش سلطه‌پذیری در بخش عظیمی از کشورهای اسلامی شده است.

جریان‌های تکفیری با ایجاد فضای ضد علمی، عمده کشورهای جهان اسلام را به حاشیه نظام علمی جهانی رانده‌اند. این وضعیت موجب افزایش وابستگی به غرب شده و استقلال تمدنی جهان اسلام را به خطر انداخته است؛ و در نتیجه، این رکود علمی خود به تقویت جریان‌های افراطی منتهی شده و چرخه معیوبی از انحطاط را ایجاد کرده است.

حملات جریان‌های تکفیری به مراکز علمی در جهان اسلام، از جمله در عراق، سوریه، افغانستان و دیگر کشورهای اسلامی و تخریب دانشگاه‌ها، کتابخانه‌ها و مؤسسات تحقیقاتی، نه تنها موجب نابودی زیرساخت‌های علمی شده‌اند، بلکه با ایجاد فضای رعب و وحشت، مهاجرت نخبگان علمی را تسریع کرده‌اند و این روند باعث کاهش شدید تولیدات علمی و فناورانه در جهان اسلام و تشدید روند سلطه‌پذیری مسلمانان و انحطاط تمدنی شده است.

جریان‌های تکفیری با تمرکز بر ایجاد خلافت‌های خیالی یا امارت‌های خودخوانده، اقتدار حکومت‌های مرکزی را به چالش کشیده (مانند: عراق، سوریه، لیبی) و نیروهای امنیتی و نظامی را درگیر جنگ‌های داخلی کرده‌اند و با چنین وضعیتی، به قدرت‌های غربی بهانه داده‌اند تا با ادعای «مبارزه با تروریسم»، در کشورهای اسلامی مداخله نظامی کنند که این خود موجب وابستگی بیشتر دولت‌ها به بیگانگان و گسترش سلطه آنان بر کشورهای اسلامی شده است.

عملکرد جریان‌های تکفیری، زمینه‌ساز تضعیف حکومت‌های اسلامی و نفوذ و سلطه روزافزون قدرت‌های بیگانه در سرزمین‌های اسلامی شده است. این جریان‌ها نه تنها دشمنان اسلام را تقویت کرده‌اند، بلکه موجب تضعیف قدرت جمعی امت اسلامی شده‌اند و به طور مستقیم بر قدرت اجتماعی، سیاسی و فرهنگی مسلمانان تأثیر منفی گذاشته و تمدن اسلامی را از درون، دچار انحطاط تدریجی و فرسایش هویتی کرده و گسترش تسلط و نفوذ قدرت‌های بیگانه را به دنبال داشته‌اند. «تکفیر، با تخریب وحدت و ایجاد اختلاف میان امت اسلامی، زمینه را برای تسلط دشمنان خارجی فراهم می‌کند؛ زیرا امت تفرقه‌خورده، قادر به مقابله و حفظ قدرت خود نیست» (8). جریان‌های تکفیری با ترویج خشونت و تفرقه، «بهانه‌ای برای دخالت قدرت‌های خارجی و افزایش نفوذ آنان در کشورهای اسلامی فراهم کرده‌اند» (2) و با عملکرد خود «مانع وحدت اسلامی و باعث گسست تمدنی

در جهان اسلام می‌شوند» (2). در نتیجه، تکفیر موجب کاهش قدرت و توان داخلی، افزایش سلطه‌پذیری مسلمین، و توسعه سلطه سیاسی و اقتصادی بیگانگان بر بسیاری از کشورهای اسلامی شده است.

راهکارهای مقابله با تکفیر و احیای تمدن نوین اسلامی

جریان‌های تکفیری با نادیده گرفتن عقل، اجتهاد و وحدت امت، تهدیدی بنیادین برای تمدن‌سازی اسلامی و عامل اصلی افول تمدن اسلامی به حساب می‌آیند. برای گذار از بحران تکفیر، احیای عقلانیت و وحدت در جهان اسلام مبتنی بر اصول وحیانی، ضروری است تا بتوان راه را برای احیای تمدن اسلامی هموار کرد.

تمدن اسلامی در سده‌های نخست با تکیه بر عقلانیت، علم، اخلاق و عدالت، گسترش یافت و توانست الگویی درخشان در تاریخ بشریت رقم بزند (1)؛ اما جریان‌های تکفیری با انحصارگرایی و حذف دیگران از دایره ایمان، شکاف بزرگی در امت اسلامی پدید آوردند و بنیان‌های تمدنی آن را تضعیف کردند. در دهه‌های اخیر، جریان‌های تکفیری با قرائت‌های افراطی از دین، تهدیدی برای وحدت امت اسلامی و مانعی جدی برای شکوفایی مجدد تمدن اسلامی به شمار آمده‌اند. برای مقابله با آثار مخرب جریان‌های تکفیری، راهکارهای احیای تمدن اسلامی به شرح ذیل به‌طور مختصر بیان شده است.

۱. بازگشت به اصول عقلانی دینی و اصلاح گفت‌وگو دینی

تمدن اسلامی در طول تاریخ خود، بر پایه عقلانیت، اجتهاد، علم‌ورزی و اخلاق، قله‌های درخشانی را فتح کرده است؛ اما در دوره معاصر، با ظهور جریان‌های تکفیری با چالش‌های اساسی مواجه شده است. تکفیر نه تنها به خشونت فیزیکی و فکری منجر شده، بلکه تصویر جهانی اسلام را خدشه‌دار کرده است (1) و موجب افول جایگاه تمدنی اسلام گردیده است.

بازگشت به عقلانیت و اصلاح گفت‌وگو دینی، راهبردی بنیادین برای احیای تمدن اسلامی و مقابله مؤثر با گسترش اندیشه‌های افراطی جریان‌های تکفیری است و موجب پالایش فهم دینی و حذف عناصر خشونت‌زا می‌شود که با «بازخوانی منابع اصیل اسلامی و پرهیز از قرائت‌های سطحی و ظاهرگرا» (6) و تأکید بر اجتهاد روشمند و پویا، و بازسازی گفت‌وگو دینی مبتنی بر عقلانیت و اخلاق، قابل دست‌یابی است.

احیای جایگاه سیاسی و تمدنی امت اسلامی، مستلزم مقابله فکری، اجتماعی و سیاسی با این جریان‌ها و بازگشت به عقلانیت، اجتهاد و وحدت است. در نتیجه، فهم صحیح دین با توجه به مقتضیات زمان، از مهم‌ترین راه‌های مقابله با آثار شوم سطحی‌نگری است. «فهم دینی متناسب با شرایط معاصر، نیازمند اجتهادی پویاست. استفاده از عقل جمعی، قرائت تاریخی از متون، و نهادسازی دینی جدید، از مهم‌ترین محورهای این اصلاح است» (4).

۲. تقویت گفت‌وگو تقریب مذاهب

یکی از راهبردهای مؤثر در مقابله با جریان‌های تکفیری، تقویت گفت‌وگو «تقریب مذاهب اسلامی» است که بر اشتراکات اعتقادی و فرهنگی مسلمانان تأکید می‌ورزد. بررسی رابطه میان گفت‌وگو تقریب و بازسازی تمدن اسلامی نشان می‌دهد که ترویج اندیشه تقریب، نه تنها باعث کاهش تنش‌های مذهبی و خنثی‌سازی افراط‌گرایی می‌شود، بلکه زمینه‌ساز بازگشت به عقلانیت اسلامی و همکاری‌های علمی، فرهنگی و تمدنی در سطح جهان اسلام است.

تقویت گفت‌وگو تقریب مذاهب با تأکید بر مشترکات اسلامی و محور قرار دادن قرآن و سنت پیامبر (ص) و تقویت گفت‌وگوهای بین‌مذهبی و تقویت نهادهای وحدت‌آفرین و «ایجاد نهادهای گفت‌وگو میان شیعه، سنی و دیگر فرق، می‌تواند تفرقه مذهبی را کاهش دهد» (2)؛ همچنین تقویت

رسانه‌های وحدت‌محور و «مقابله با تریبون‌های تفرقه‌افکن و حمایت از رسانه‌های وحدت‌گرا» نیز از مهم‌ترین راهکارهای مقابله با آثار شوم تکفیر و احیای تمدن اسلامی به نظر می‌رسد.

گفتمان تقریب مذاهب اسلامی که سابقه‌ای نزدیک به یک قرن دارد، تلاش دارد تا با تأکید بر اصول مشترک اسلامی، وحدت را جایگزین تفرقه کند و مانع گسترش تفسیر خشونت‌محور تکفیری گردد.

درحالی که جریان‌های تکفیری با ایجاد جنگ‌های داخلی در عراق، سوریه، افغانستان و... هزاران نفر را کشته و میلیون‌ها نفر را آواره کرده‌اند، گفتمان تقریب با تأکید بر اصول مشترک (توحید، نبوت، معاد، قرآن و قبله) می‌تواند زمینه‌ساز آرامش اجتماعی شود (2). همچنین ناامنی ناشی از تکفیر، باعث مهاجرت گسترده نخبگان علمی شده است؛ ولی گفتمان تقریب، با ایجاد هم‌گرایی و ثبات، مانع از فرار مغزها می‌شود.

تمدن اسلامی در دوران اوج خود، با مشارکت عالمان شیعه، سنی، معتزلی، اشعری و صوفی شکل گرفت (1). احیای چنین تمدنی، نیازمند بستر گفت‌وگو و تقریب است. یکی از عوامل گسترش تکفیر، تحجر دینی و برداشت‌های سطحی از متون مقدس است. تقریب، زمینه‌ساز گفت‌وگوی فقهی - کلامی عقل‌محور و ناظر به زمانه است (4).

تقریب، برخلاف وحدت‌شکلی، بر پایه تعامل فکری و احترام متقابل استوار است. در گفتمان تقریب، هیچ مذهبی حذف یا نادیده گرفته نمی‌شود؛ بلکه هم‌زیستی با حفظ تنوع مذهبی مورد تأکید است. این رویکرد، بستر عقلانیت جمعی، تولید علم، و تمدن‌سازی را فراهم می‌کند. تجربه ایران، لبنان، و برخی دیگر از کشورها نشان داده که تقریب مذهبی می‌تواند حتی در سطح سیاسی نیز به انسجام ملی و منطقه‌ای منجر شود.

در نتیجه، تقویت گفتمان تقریب مذاهب، راهبردی اساسی برای برون‌رفت جهان اسلام از بحران تکفیر و بازسازی تمدن اسلامی است. تقریب می‌تواند با مقابله فکری و گفتمانی با جریان‌های تکفیری، چهره جهانی اسلام را بازسازی کند و زمینه‌ساز حرکت علمی، فرهنگی و اخلاقی جهان اسلام و رشد و بالندگی تمدن اسلامی شود.

۳. اصلاح ساختارهای فکری و آموزشی

یکی دیگر از راهبردهای اساسی برای مقابله با پدیده تکفیر و افراط‌گرایی مذهبی، که بنیان تمدن اسلامی را تهدید می‌کند، بازنگری و اصلاح ساختارهای فکری و آموزشی در جوامع اسلامی است. جریان‌های تکفیری از بسترهای فکری بسته، نظام‌های آموزشی غیرنقادانه، و تفسیرهای سطحی از دین، برای ترویج خشونت بهره می‌برند؛ لذا تنها از مسیر آموزش دینی عقل‌گرا، نقدپذیر و تقریبی می‌توان ریشه‌های فکری تکفیر را خشکاند و مسیر احیای تمدن اسلامی را هموار ساخت.

تمدن اسلامی از آغاز بر پایه عقلانیت و اجتهاد و بستر تولید علمی استوار گردید؛ ولی در عصر حاضر، ساختارهای فکری و نظام‌های آموزشی جزم‌اندیش و تقلیدی، بستری برای رشد جریان‌های تکفیری فراهم آورده‌اند. بسیاری از مدارس دینی در جهان اسلام، به جای آموزش تفکر انتقادی و مفاهیم دینی، به تربیت نیروهایی با ذهن بسته و نگاه تک‌روایتی از دین می‌پردازند که مستعد پیوستن به جریان‌های افراطی هستند (1). ساختارهای فکری بسته که به نفی عقل، تحجر دینی، و انحصار فهم صحیح از دین قائلند، یکی از بسترهای اصلی شکل‌گیری جریان‌های تکفیری هستند (4). در این فضا، هر قرائتی غیر از قرائت رسمی، با برچسب کفر و ارتداد طرد می‌شود. در مقابل، تمدن اسلامی تاریخی بر پایه گفت‌وگو و تنوع قرائت‌ها بنا شده بود (4).

بسیاری از نهادهای آموزشی در جوامع اسلامی، به‌ویژه برخی مدارس دینی، فاقد آموزش‌های عقلانی، تاریخی، زبان‌شناختی و فلسفی برای درک پیچیدگی دین هستند. آنان اغلب صرفاً به ظواهر متون و بدون درک زمینه‌های تاریخی و عقلانی آنها می‌پردازند (6). به همین دلیل، دانش‌آموختگان این مراکز، تحلیل تاریخی، فقه تطبیقی یا تفکر مقارن را نمی‌آموزند و در برابر دیگر دیدگاه‌ها، تحملی ندارند (4).

اصلاح ساختارهای فکری و آموزشی با بهره‌گیری از اصول عقلی در آموزش فقه، اصول، تفسیر و حدیث، آموزش فلسفه دین و کلام عقلی در مدارس دینی (4)، ممانعت از تدریس متون حاوی آموزه‌های تکفیری در برخی مدارس دینی و جایگزینی آن‌ها با متون وحدت‌گرا و تاریخی (2)، تشویق به درس‌های تطبیقی فقه و کلام در حوزه‌ها، و توسعه کرسی‌های تقریب در دانشگاه‌ها و حوزه‌ها (4) برای مقابله با تفکر تکفیری بسیار مؤثر است.

توسعه همکاری‌های علمی میان مذاهب، سرمایه‌گذاری در علم و فناوری با هویت اسلامی، آموزش هم‌زیستی مذهبی در نظام‌های آموزشی با اصلاح نظام آموزشی دینی، و «ورود فلسفه اسلامی، منطق، تاریخ تمدن و درس‌های مقاصد شریعت به کتب درسی حوزه‌ها، ضروری است» (1)؛ و در این زمینه، نقش علما و مراکز دینی را باید تقویت کرد تا علما نقش فعالی در مبارزه با تفکر تکفیری و آگاه‌سازی جوانان داشته باشند.

۴. همکاری‌های علمی بین کشورهای اسلامی

در مواجهه با گسترش جریان‌های تکفیری که زمینه‌ساز تفرقه مذهبی، تخریب میراث تمدنی و تضعیف جایگاه علمی - فرهنگی جهان اسلام شده‌اند، همکاری‌های علمی بین‌المللی به‌عنوان یکی از راهکارهای اساسی، تبیین و اجرا شده‌اند. این هم‌افزایی‌ها نه تنها در سطح نظری قابل توجه است، بلکه اجراهای موفق در حوزه علمی، فرهنگی و آموزشی، تأکید بر وحدت امت اسلامی و بازتولید ظرفیت‌های تمدنی را در پی دارند.

همکاری‌های علمی بین‌المللی میان مراکز دانشگاهی و نهادهای علمی - فرهنگی در جهان اسلام با تأسیس مراکز علمی مشترک و تقویت هم‌گرایی مذاهب و گفتمان‌های وحدت‌محور با رویکرد عقل‌گرایی دینی، مقابله حقوقی با جریان‌های تکفیری به وسیله دولت‌ها، ایجاد قوانین بین‌المللی در سازمان همکاری اسلامی برای مقابله با تفرقه‌افکنی مذهبی، و تقویت همکاری‌های اقتصادی فرارقه‌ای برای کاهش آسیب‌های تکفیر، ضرورت دارد؛ و این وظیفه‌ای است مشترک بر عهده علما، نخبگان، نهادهای دینی و حکومت‌های اسلامی در سطح بین‌المللی که باید در مسیر بیدارسازی مجدد جهان اسلام و احیای ظرفیت‌های تمدنی و علمی امت اسلامی، ایفای نقش کنند.

در این باره می‌توان به اقدامات کاربردی «مرکز بین‌المللی فقه اسلامی» اشاره کرد که از سال ۱۳۶۳ قمری (۱۹۸۴ میلادی) تاکنون بیانیه‌ها و قطعنامه‌هایی علیه تروریسم و افراط‌گرایی صادر کرده و بر لزوم وحدت مذاهب اسلامی تأکید داشته است. این نهاد در قطعنامه مدینه (۲۰۱۸-۲۰۱۹)، دعوت به تسامح فرقه‌ای و همکاری بین مذاهب اسلامی را نمودار کرده است. همچنین «کنفرانس هم‌بستگی اسلامی» در تهران (هفته وحدت)، با مشارکت محققان شیعه، سنی و دیگر مذاهب، به‌ویژه در گفت‌وگوهای بین‌مذهبی و ارائه راهکارهای مقابله با تکفیر و اسلام‌هراسی، نقش محوری دارد. از دیگر مجموعه‌های مؤثر در این زمینه، «سازمان همکاری اسلامی» و «اتحادیه بین‌المللی علمای مسلمان» است که نقش فعالی در دفع اسلام‌هراسی و ایجاد شبکه‌های دیپلماتیک علمی میان جوامع دانشگاهی مسلمان داشته‌اند. این نهادها با اعزام هیئت‌های علمی و دانشجویی، مبادله انتشارات، و برنامه‌های پژوهشی مشترک، به تثبیت هویت تمدنی پرداخته‌اند.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر نشان داد که جریان‌های تکفیری با برداشت‌های سطحی و افراطی از متون دینی، نقش قابل توجهی در تخریب زیرساخت‌های تمدنی جهان اسلام ایفا کرده‌اند. این جریان‌ها نه تنها با گفتمان حذف و انحصار، وحدت اسلامی را به چالش کشیده‌اند، بلکه با تخریب سرمایه‌های فکری، فرهنگی و علمی مسلمانان، روند احیا و رشد تمدن اسلامی را نیز به انحراف کشانده‌اند.

از یک‌سو، افراط‌گرایی مذهبی باعث کاهش امنیت فرهنگی، فرسایش سرمایه اجتماعی، تشدید اختلافات مذهبی و تهی شدن جوامع اسلامی از فضای گفت‌وگو و تعامل تمدنی شده است؛ و از سوی دیگر، در سطح بین‌المللی نیز عملکرد خشونت‌بار این جریان‌ها، تصویری خشن و انزواگرایانه

از اسلام به جهان ارائه داده است که خود زمینه‌ساز اسلام‌هراسی، اعمال سیاست‌های تبعیض‌آمیز، و انزوای فراینده تمدن اسلامی شده است و این روند، مشروعیت تمدن اسلامی را در سطح جهانی تضعیف و مشارکت مسلمانان را در نظام بین‌الملل نیز محدود کرده است. از منظر معرفت‌شناختی، جریان‌های تکفیری با انکار اجتهاد و عقلانیت دینی، مانع شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی مبتنی بر مدارا، علم و توسعه شده‌اند. از منظر تاریخی نیز، افول سیاسی، رکود دانشگاهی، مهاجرت نخبگان و نابودی میراث فرهنگی، از تبعات جدی این جریان‌ها بوده است. براین اساس، بازسازی و تداوم حیات تمدن اسلامی مستلزم بازگشت به گفتمان عقلانیت و اجتهاد و اصلاح گفتمان دینی و عبور از گفتمان تکفیر، بازسازی هویت تمدنی مسلمانان بر مبنای عقلانیت و وحدت امت، احیای همکاری‌های علمی بین‌المللی، اصلاح ساختارهای فکری و آموزشی، تقویت گفتمان تقریب مذاهب اسلامی و بازتعریف نسبت دین و عقلانیت در چارچوبی جامع‌نگر است. با چنین بازاندیشی‌ای، تحقق «تمدن نوین اسلامی» امکان‌پذیر خواهد شد و می‌توان نقش جهان اسلام را در تولید علم، گفت‌وگوی بین‌تمدنی، و مشارکت فعال در ساختارهای جهانی بازیابی نمود.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Khomeini SR. Commentary on the Hadith of the Hosts of Intellect and Ignorance. 8th ed. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 2003.
2. Khomeini SR. Commentary on the Holy Quran Derived from the Works of Imam Khomeini. 1st ed. Ayazi SMA, editor. Tehran: Orouj Printing and Publishing Institute; 2007.
3. Ibn Taymiyyah AiAa-H. Collection of Fatwas. 3rd ed. Medina: King Fahd Complex for the Printing of the Holy Quran; 2004.
4. Sobhani J. Refinement of the Principles: Notes from Imam Khomeini's Lessons. 1st ed. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works; 2002.
5. Tabatabai SMH. Al-Mizan fi Tafsir al-Quran. 5th ed. Mousavi Hamadani SMB, editor. Qom: Islamic Publishing Office; 1995.
6. Shaker MK. Methods of Quranic Interpretation. 1st ed. Qom: Publishing Center of the Islamic Propagation Office of the Qom Seminary; 1997.
7. Majlisi MB. Bihar al-Anwar: The Comprehensive Collection of the Pearls of the Reports of the Pure Imams. Beirut: Dar al-Ta'aruf lil-Matbuat; 2001.
8. Javadi Amoli A. Imam Khomeini's Solid Foundation in Speech and Writing. 1st ed. Shahjouei MA, editor. Qom: Esra Publishing Center; 1996.
9. Hassanzadeh Amoli H. Stages of the Quran and Ascents of the Human Being. 1st ed. Qom: Rouh va Reyhan Publishing; 2021.
10. Khomeini SH. The Jewel of Meaning: A Study of the Jurisprudential Rule of Assigning Words to the Spirits of Meanings. 1st ed. Tehran: Orouj Printing and Publishing Institute; 2012.

